"Discipliniranje" v družini

JANEZ PEČAR*

If you can look into the seeds of time
and say which grains will grow and
which will not
Speak then to me ...

Shakespeare, Macbeth

Zaradi naraščajoče deviantnosti med mladimi, pri katerih ugotavljajo čedalje več zlasti nasilniškega vedenja, ki se pomika vedno bolj v otroštvo, prihaja v središče pozornosti preprečevalnih dejavnikov zlasti družina s svojimi nadzorovalnimi dejavnostmi. Ker pa sodobna družina opravlja znatno manj nalog kot nekoč, ker jih mora deliti z mehanizmi izven sebe, je za družboslovno proučevanje toliko bolj zanimiva, ker še vedno ostaja marsikomu in za vse življenje *ključna referenčna skupina.*

Čeprav je družina izredno pomemben *posredovalec družbenih norm*, svojih skupinskih pravil in poglavitni socializator, ki opravlja neposredno nadzorovanje, zlasti nad otroki, se v literaturi srečujemo s konceptualnimi unifikacijami posameznih strok, ki vsaka po svoje pojasnjuje primarno socializacijo, sprejemanje vlog, legitimiteto družinskih položajev, skupno bivanje, družinski čut, nastajanje in vzdrževanje družinskih pravil, (ne)stabilnost družinske vzgoje, integracijo, partnerske odnose, družinske mite, moč v družini itd., tja do vloge zaposlene matere (žene) in vdiranje države v družinske zadeve, pri katerih posreduje zlasti takrat, kadar si družinski člani to žele, ali kadar ne zmorejo sami urejati razmerij med seboj. To seveda obenem tudi pomeni, da je družina še vedno dokaj intimna in diskretna skupina in jo kot takšno varuje tudi sodobno (državno) pravo.

Nenazadnje pravo ureja vedenjske oblike za vse na splošno in prisiljuje ljudi k želenemu konformizmu, hkrati ko družina, poleg državnih norm, uporablja za socializacijo in za opravljanje svojih vzgojnih, kulturnih in zaščitnih vlog še svoja pravila, odvisno od staršev v družini, ali enega izmed njiju, ali skupaj z vsemi, ki lahko kakorkoli prispevajo k dinamičnim družinskim procesom. S tem pa se odpira pestra

*Janez Pečar, diplomirani pravnik, doktor znanosti, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti UEK v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11

problematika *družinskega nadzorovanja in discipliniranja*, ki ju navadno določajo lokacija avtoritete, stopnje in smeri identifikacije, pomen in naravo čustvenih odnosov in nedvomno tudi posebnosti družinskega vzdušja.

Zato je tudi nadzorovanje v družini ali discipliniranje oziroma kar normaliziranje še kako povezano z avtoriteto, močjo in ugledom tistega nadzorovalca (ali nadzorovalcev), ki uspevajo pritegniti ustrezno spoštovanje drugih tako in na način, da je lahko družina temeljni dejavnik socializacije. Kolikor to ni ali ne v zadostni meri, potem tudi z njeno kontrolizacijo ni vse v redu in tudi postopki "discipliniranja" (zlasti otrok) ne prinašajo želenih učinkov, kolikor sploh ne vzbujajo posledic, ki so nasprotne od pričakovanih. Seveda pa gre pri tem sploh računati tudi z dejstvom, da prenekatere družine sploh niso sposobne opravljati tistih vlog, ki kakorkoli vsebujejo kontrolne in disciplinske naloge. Morebiti tudi zaradi tega ne, "ker družina ni pravi dom človeku, v katerem bi lahko živel na odtujen način"[1]. Za družino pa so najpomembnejši skupni interesi, privrženost in občutek vzajemne gospodarske odvisnosti[2] ter seveda najugodnejša *možnost recipročnega prilagajanja posamezne osebnosti in družbe*. Kajti družina je vsakomur prvi prenašalec norm širše skupnosti in hkrati ožja skupina, v kateri vsakdo pričakuje varnost in v kateri mu je dana neposredna priložnost za primerjanje sebe kot dela celote, ki ji pripada in v kateri se odraža predvsem psihično.[3]

Čeprav so v okviru družine njeni člani v različnih odnosih, nas zanimajo predvsem nadzorstveni, ki temeljijo na vedenjskosti kot tisti paradigmi, ki večinoma vpliva na vse druge, tudi zaradi čustvenosti. Kajti vsa razmerja so v tej človeški, predvsem intimni skupnosti vedno *močno emocionalizirana*. To pa lahko pomeni, da je tudi "discipliniranje" pod vtisi afektiranih stanj obeh strani tako nadzorovalca kot nadziranca. Tega pa ne gre zanemarjati ne pri doseganju socializacije ne pri upiranju njej, kar lahko pelje v deviantnost in kriminalnost tudi prek stresov in travm - spet na obeh straneh. Prav zato pa je tudi *"discipliniranje" v družini vsebinsko vprašanje*, od katerega je marsikdaj odvisno posameznikovo (kasnejše) življenje (etiologija in prevencija deviantnosti, morala, socialni karakter itd.).

1. DRUŽINSKI MORALNI SISTEM

O tem, kaj je morala, kaj sodi in kaj ne vanjo, je bilo doslej že veliko napisanega, čeprav različnega in nasprotujočega. In kolikor so si posamezne človeške skupine same oblikovale moralna pravila in jih pogosto tudi zapisale, je danes družina "primarna družbena skupina", ki si z "moralo" zastavlja svoj, predvsem *nadzorstveni moralni sistem in ustrezne vrednote*. To pa je gotovo najbolj podvrženo skupinskim navadam, ki sta jih oba starša prinesla vsak iz svojega socialnega okolja. Že v otroštu in v odraščanju sta doživljala vsak svoj moralni razvoj lastnim sistemom obrambnih mehanizmov, ki gotovo ne morejo mimo stereotipnih delitev vlog na moške in ženske. Zato verjetno v skupnem in zakonskem življenju dveh oseb, ki morata prevzeti skrb za otroke, nujno prihaja do zakonskih frustracijskih situacij, ki jih največkrat rešujeta kakor vesta in znata, nenazadnje tudi s "pravili", ki sta jih prinesla s seboj.

---

[1] Golubović, str. 212.
[2] Prav tam.
[3] Gl. Sherif v Sociological Theory, str. 285.

Recipročna organiziranost staršev je potemtakem le zunanji odraz vsebinskosti razmerij, v katerih morata graditi samo "njun" moralni sistem z ustreznimi pravili sožitja, da bosta lahko poleg izključno svojih vlog (tudi diskretno spolnih) opravljala vse funkcije materinstva in očetovstva. Prav glede na to je v literaturi dosti spoznanj o komunikacijah med starši, ki nanj bi bile v pozitivnem smislu predvsem jasne, poštene, moralne in uspešne, čeprav ob obravnavanju družinske patologije in tudi zaradi morebitnega svetovanja, spreminjanja ter popravljanja "zakonskih" zdrah še kako nastajajo potrebe po različnih tehnikah za poglabljanje družinskega življenja in vzajemnega delovanja.

To gotovo pomeni, da je zaradi izogibanja konfliktnosti v družini potrebno poučevati ostale družinske člane o vsebini njihovih vlog, ki jih lahko različno dojemajo, pri čemer tudi oba starša nista nobeni izjemi, kajti razloge za družinsko konfliktnost, dezorganizacijo, ekscesivnost posameznih družinskih članov navadno vse znanosti o človeškem vedenju najprej iščejo pri starših. To seveda spet pomeni, da *starši kreirajo družinska pravila sožitja*, postavljajo svoj normativni koncept, z njim socializirajo druge, čeprav ne vedno izključno, toda hkrati z njimi opravljajo najrazličnejše družinske, kontrolne (četudi diferencialne) funkcije odkrivanja kršitev (svojih in izven družine postavljenih) pravil in se navsezadnje tudi odzivajo nanje (ali bi se vsaj morali).

Otroci imajo razmeroma malo moči za vzpostavljanje družinskega moralnega sistema, čeprav niso brez vplivov nanj, saj jih starši in drugi, ne glede na to, ali gre za dihotomne, trihotomne ali kakšne druge interakcije, različno upoštevajo, odvisno od pomena, ki jih zanje imajo. Od tod tudi generacijske vrzeli ali generacijski konflikti, ki jih "idealne" družine uspešneje premoščajo, pomirjajo ali rešujejo, medtem ko jih manj uspešne in seveda predvsem nefunkcionalne, nepopolne in podobne celo pospešujejo in poglabljajo. V njih se poraja (ali obstaja) nasilje in agresivnost, trpinčenje otrok, pretepanje žena, nesmotrno ravnanje s premoženjem, konflikti z bližnjimi in izven doma.

Zato bi lahko rekli, kolikor bolj je družinski moralni sistem vrednot skladen z ustreznim stanjem v socialnem okolju, toliko bolj je družina kot socializator in nadzorstveni mehanizem legitimen in priznan za prenašanje določene kulture iz roda v rod. Toliko bolj lahko uspešno institucionalizira pravila vedenja in jih selekcionira za družinske potrebe. Zato je *družina za vsakogar prva oblastvena avtoriteta*, ki vsakomur določa pravice in dolžnosti, opravlja izbor družbenih vrednost[4] in jih zagotavlja s svojo ureditvijo vsiljevanja ali konformiranja.

Družinski moralni in vrednostni sistem, ki deluje na otroke, je potem takem čedalje bolj *predelano prenašanje pravil iz skupnosti*, ki od šole, prek delovnega mesta staršev, pravil soseske, državnih norm itd. vsebujejo določene vedenjske zadeve, od katerih je tudi družina vedno bolj odvisna. S tem pa ji seveda ne gre odrekati možnosti ustvarjanja svojih moralnih norm, tudi sodobna družina je vedno bolj odprta navzven in pripravljena na ustrezno odzivanje[5]. V tem je videti tudi ključni pomen staršev za ustvarjanja identitete otrok, upoštevanje vedenjskih norm in razumevanje kontrolnih tehnik, odvisno tudi ali gre za tradicionalno hierarhično družino[6] itd., tja do participativne. Tudi zato je lahko *družina pomemben varstveni dejavnik*, ki nevtralizira krimogene dejavnosti, kolikor seveda sama ne ustvarja svojih kriminalnih situacij.

---

[4] Golubović, str. 199-201.
[5] Primerjaj, Žmuc-Tomori M., str. 19.
[6] Fagan/Wexler, str. 654.

2. MEDSEBOJNA ODVISNOST DRUŽINSKIH ČLANOV

Kjerkoli so si ljudje prostorsko blizu, so že od nekdaj odvisni med seboj, če pa gre pri tem še za sorodnike in sploh družino, so odnosi članov take skupnosti toliko bolj tesni in določeni s posameznimi vlogami, ki jih družinski člani imajo. In zavedajoč se drugih, ki so vedno individualizirani, morajo potemtakem urejati svoje interakcije, ki niso vedno le pozitivne. Zato gre zlasti v družini predvsem za *razmerja med vlogami*, ki v povezavi z nadzorovanjem (vedenja) drugih ustvarjajo položaje, v katerih so lahko posamezni preveč nadzorovani, drugi pa premalo, ali vsi enako, kar tudi v skrajnosti spet povzroča ustrezne nasledke.

Zato so družinska razmerja predvsem zelo občuteni, prefinjeni in z daljnosežnimi posledicami oblikovani medosebni odnosi, ki kot celota predstavljajo *družinsko dinamiko različne kakovosti*, od idealnega sožitja in mučnega sovraštva, zatiranja in nasilnosti (pojavi "trpinčenja" otroka, sindrom "pretepane" žene itd.). To tudi pomeni, da so socializacijski pogoji v družini zelo različni in jih gre vedno ocenjevati odvisno od njihovih ciljev, ki so vzgojni, psihološki, kulturni in celo politični (navsezadnje). Ne glede na to, kako psihoanalitične teorije, teorije samooblikovanja in teorije socialnega učenja[7] pojasnjujejo vprašanja družinska dinamike in njenega pomena za razvoj, posameznikova družina ni zaman po eni plati temeljni vzgojnokulturni ali socializacijski, kot je lahko po drugi, nezanemarljiv kriminogeni dejavnik. Medsebojni vplivi v družini so torej ključnega pomena in nedvoumni, zaradi česar ni slučajno, da sta zakonca Glueck že samo po majhnem številu določenih lastnosti v družinski skupnosti skušala napovedovati prihodnost. Klasika marksizma in prenekateri kasnejši kriminologi so upoštevali materialno plat družinske skupnosti in še danes, v neugodnih gmotnih, stanovanjskih in drugih materialnih družinskih razmerah, iščejo "determinante" vedenjskega oblikovanja, ki pa se marsikdaj še zdaleč niso pokazale tako pomembne kot tiste, ki izhajajo predvsem iz čustvenih in psiholoških odnosov med člani družinske skupnosti.

Če pa mladi v družini gledajo okoli sebe "manipuliranje, sebičnost, izkoriščanje, življenje na račun drugih, nekulturne vedenjske vzorce"[8], alkoholizem, potepuštvo, brezdelništvo, ali če je družina nefunkcionalna, kolikor ni sploh obremenjena z raznovrstno "patološkostjo", potem morajo modele socializacije iskati izven nje, kolikor so za to seveda sposobni in kolikor jim družinska odvisnost ne zamegljuje možnosti v tej "skupnosti" videti pričakovane humane psihološke cilje.

Ker pa večina družinskih članov zaradi svoje podrejenosti in nemoči nima možnosti izbirati svojih pozicij, ki so določene s spolom, starostjo, položajem itd., se mora ravnati v skladu z razmerami, ki pač veljajo, kajti *vsako upiranje pretežno izziva konfliktnost* in s tem tudi represijo močnih nad podrejenimi. Včasih roditelji niso tisti, ki imajo družinsko in kontrolno moč, kajti v družini se razmerja spreminjajo tudi v skladu z "role and status distance".

Potemtakem so v družini različne vloge, ki v ustrezni "klimi" (vzdušju) omogočajo spoštovanje avtoritete, oblasti in moči ter s tem ustvarjajo priložnost za posnemanje, kolikor ne celo za poistenje. Če je to dvoje kolikortoliko prostovoljni proces, pa so

---

7 Glej Zupančič Maja, str. 258-264.

8 Ahtik, str. 496.

želene stopnje konformizma gotovo *vedno vsiljene z nadzorstvenimi tehnikami in metodami*, ki so čustvene, materialne in še kakšne druge narave, v vsaki družini lahko tako drugačne in brezmejno domiselne kot so nadzorstvene toge ali skonvencionalizirane, tako da ustvarjajo čustvene travme, odpor in različne druge pojave tja do sovražnosti.

Prav glede na to so v družini pomembni razni podsistemi[9], ki se ustvarjajo s posameznimi povezavami med družinskimi člani in dajejo možnosti ne le za socializacijo, marveč tudi za različne stopnje kontrolizacije z vsem, kar sodi vanjo. Tega pa v družini prav zaradi psihološke in osebne blizkosti (ali oddaljenosti) ni tako malo. Od tod tudi bolj ali manj trdna družina, bolj ali manj uspešna, funkcionalna ali disfunkcionalna itd., oziroma z bolj ali manj "funkcionalnimi medsebojnimi razmerji[10], ki so včasih razdeljena tudi bipolarno[11], in to najraje v smislu dominantnost - podrejenost. Ker pa vsakdo v družini opravlja več vlog in se te vloge tudi prepletajo, *je odtujenost v družini relativno nizka* in možnost prilagajanja vedno dokaj velika. Od vseh teh okoliščin pa je odvisna tudi družinska stabilnost.

3. ČUSTVENI ODNOSI

Zagotovo v nobenih družbeni skupni ne gre toliko računati s čustvenostjo kot prav v družini. Kolikor v drugih družbenih skupinah temelje medsebojnega razmerja ljudi na racionalnosti, brezosebnosti, na podlagi soglasno sprejetih ali vsiljenih pravil, ki omogočajo minimum sožitja in razumevanja, je v družini prav narobe. Četudi se v družini najrazličnejši problemi ne rešujejo brez razsodnosti, premišljanja, načrtovanja, predvidevanja itd. do realizacije, je vendarle *čustvenost tista lastnost, ki preveva prenekatera področja, zlasti pa disciplinsko, nadzorstveno in kaznovalno.* Ljubezen ali sovraštvo kot skrajnosti sta afektirani čustvi in določata ali vsaj vplivata na odločitve, ki so marsikdaj v normalnem stanju predimenzionirane in nerealne, še posebej če gre za disciplinske zadeve, v katerih je treba posamezna stanja normalizirati, popravljati, družinske člane poboljševati, jih usmerjati ali celo kaznovati. Občutljivost za reševanje prenekaterih družinskih nadzorovalnih problemov je zato neredko čustveno obarvano in zato tudi reakcije niso vedno razsodne, še zlasti če je nadzorovalec - kaznovalec (to pa sta največkrat starša, oba ali eden od njiju) užaljen, ogorčen, osramočen ali kako drugače prizadet s kršitvami pravil, ki jih postavlja družinskim članom, zaradi doseganja določene stopnje konformizma, da ne rečemo ubogljivosti, podrejanja, poslušnosti ali kar dominacije.

Družinski odnosi z ustrezno moralno "klimo" (vzdušjem) *so* zato predvsem *čustveni*, dajejo ton družinskim razmeram in gotovo niso brez vplivov na nadzorstvene funkcije kogarkoli izmed družinskih članov. Prav zato je *družinsko življenje zamotan splet emocionalnih interakcij v družinski hierarhiji*, v kateri lahko vsakdo že vnaprej predvideva, kaj ga bo in od kod ga bo doletelo v primeru kakršnihkoli kršitev vedenjskih zahtev, ki jih sankcionira družinska oblast. Ta je lahko različno porazdeljena, toda tudi

---

[9] Glej zlasti, Žmuc-Tomori M., str. 14-15.

[10] Coser, Role Distance v Sociological Theory, str. 328.

[11] Požarnik, str. 15.

obrobni, manj pomembni, nedorasli, nepridobitni in še povsem odvisni od drugih v družini niso oropani možnosti, da se lahko "igrajo" z ljubezenskimi čustvi drugih, nenazadnje tudi v svojo korist. Zato čustvena razmerja vedno določajo ne le način, ampak tudi ostrino reakcije na (ne)sprejemljivo vedenje, da ga nadzorovalci temu primerno sankcionirajo. In ker so čustvena razmerja bodisi v negativnem bodisi v pozitivnem smislu takšna, kakršna so, in ker gre v družini nenehno za *izmenično "razkazovanje" čustev*, je potemtakem vsakdo (toda navadno ne vsi enako) v položaju, da uporablja svoja in tuja čustva za reševanje medsebojnih razmerij, nenazadnje tudi nadzorovalnih in kaznovalnih. To pa spet predstavlja širok diapazon vplivov medsebojne socializacije, resocializacije, manipulacije v širšem, kakor tudi inkriminacije in penalizacije v ožjem kontrolnem smislu.

Kakršnakoli družinska inkriminacija potemtakem nikoli ne poteka brez čustvenosti bodisi v pozitivnem bodisi v negativnem pomenu. *Čustvene nevtralnosti skoraj ni mogoče pričakovati*, kajti odnosi v družini navadno ne potekajo brezosebno, nevtralno, docela hladno in neprizadeto. Če je tako, potem gotovo s tako družino nekaj ni v redu, kajti v družini vsakdo (zlasti pa starši) nenehno želi vplivati na drugega. Če se zlasti starši odrekajo temu, potem sploh ne opravljajo temeljnih družinskih vlog, ki izhajajo iz njihovih pozicij, kljub temu da morajo v vsem iskati ustrezno ravnotežje in stabilnost, blažiti družinske tenzije, omogočati med člani primerne čustvene relacije, razumevanje, motivacije, uravnavati predsodke in mišljenje itd., pogosto dokaj odvisno od tega, kakšen tip je kdo od staršev (narcisopidni, transferni, zavezniški itd. tja do paranoidnih).

Kolikor čustvenost obravnavamo v kontekstu dobrega, pa ne gre prezreti emocionalnega trpinčenja, čustvene hladnosti, nespoštovanja, nerazumevanja, omalovaževanja, ustvarjanja strahu, nemira, napetosti[12] itd., kot docela nasprotnih skrajnosti, ki ogrožajo psihično zdravje posameznih ali vseh družinskih članov in *ustvarjajo razmere za družinsko patologijo* ter razdirajo možnosti za oblikovanje potrebnih, splošno priznanih vrednot. To pa je druga stran "čustvenosti" v družinskih razmerjih, ki ne omogoča emocionalnega ravnovesja ter neodvisnosti, ker ne ponuja ustreznih "pravil igre", tudi cilji družine se oddaljujejo, ker so zanje uporabljena predvsem napačna sredstva. Od tod spet jeza, osamljenost, nemoč, zavračanje, upori in konflikti. S tem prihajajo v "senco" tudi vsi tisti, s katerimi tako ravnajo. To pa je daleč od "ljubezni samouresničenih ljudi"[13].

4. "NORMALIZIRANJE" S ČUSTVENOSTJO

"Discipliniranje" v družini je nedvoumno eno od ključnih vprašanj socializacije, ki je za ta namen najbrž nima pomena še posebej razlagati. Od družine se namreč na splošno pričakuje, da bo svoje člane konformirala, ne le s parcialnimi družinskimi, marveč tudi s splošnimi družbenimi vrednotami. Pod "parcialnimi" v tem kontekstu gre razumeti predvsem tiste vrednote, ki so *posebnost za družinsko skupnost* in ki kot take dopolnjujejo, izpolnjujejo, razvijajo in še posebej poglabljajo zlasti tiste vrednote, ki jih družina sprejema iz širše družbene skupnosti. In čeprav vse skupaj tako ali drugače sodi

---

12 Mikšaj-Todorovič, str. 259/b.

13 Maslov A., v navedbi Brajša, str. 18.

v kulturo ali v civilizacijo, je *družina z obema staršema vendarle tisti selektor*, ki določa, kaj bodo sprejeli v družinsko dinamiko, koliko od vsega, kar jo obdaja, pri čemer gre seveda razločevati različne tipe družin, ki so, kot pravijo, npr. patriarhalne, poljedelske, obrtniške, meščanske in druge, ali proletarske, mestne, vaške, oziroma podeželske itd.

Pri tem gre pogosto tudi za različne tradicionalizme in konzervativizme, toda zlasti "v zahodni družbi se otrok postopoma osvobaja vezi s tradicijo in si tako pridobiva lasten pogled na svet. V primitivni družbi pa je relativno svoboden in se šele z odraščanjem postopoma absorbira v vrsto plemenskih običajev ..."[14]. To hkrati pomeni, da tudi otroci vplivajo na svet staršev in tako spreminjajo njihovo vedenje, zaščito, urejajo njihovo občutljivost, delujejo na popustljivost, redoljubnost (ne)zahtevnost, (ne)stanovitnost, (ne)primernost, trdovratnost, zavest, (ne)gotovost, (ne)zrelost, (ne)občutljivost, zbeganost, odpornost, brezbrižnost, kritičnost, izraznost, občutljivost, (ne)prilagodljivost, podjetnost, trdnost, pogum, sproščanje itd., tja do (ne)samostojnosti.

Pri vsem tem pa nikoli ne gre brez čustev, kajti karkoli v družini (pa tudi na sploh) že počno drug drugemu, je vedno tako ali drugače obarvano z določeno čustvenostjo. Sprejemanje in odklanjanje, veselje in žalost, ljubezen in sovraštvo, dobro in zlo itd. so le nekatere možnosti urejanja medsebojnih razmerij, ki so prežeta z različno stopnjo čustev, odvisnosti vlog itd., časa dogodka, relacije, posledice itd., z vsem kar se razpleta med ljudmi, ki so si blizu prostorsko, duševno in socialno. Ker pa ljudje v družini navadno pripadajo drug drugemu, drug drugega tako ali drugače štejejo za "svojo lastnino", in če pravimo "to je moja lastnina, zato jo bom nadzoroval"[15], pomeni to izražanje odnosa do lastnine. Ta posesivnost, zlasti v družini, nastaja, raste in se razvija prav zaradi čustvenosti. Zato sta *čustvenost in posesivnost ključni lastnosti družinske* in prenekatere *kontrolizacije* manjših skupin, ki v skrajnih primerih pripeljejo tudi do uničenja (umori) tistih, ki se odtegujejo tovrstni kontrolizaciji.

Čustvenost je potemtakem neizbežno in upoštevanja vredno sredstvo za vsiljevanje po eni strani in varovanje družinskega konformizma po drugi strani. Z njo je mogoče dosegati znatno več kot brez nje, kolikor gre seveda med dvema subjektoma ali v družinskem podsistemu za resnične relacije s to lastnostjo. Kolikor pa ne, se položaj lahko spreminja v nasprotni smeri, od brezosebnosti, neupoštevanja, netolerantnosti, do odklanjanja, odpora, upora in tja do odkritega zavračanja, v katerem nihče ne ostaja nikomur ničesar dolžan. Tu pa seveda nastajajo *družinski pojavi psihičnega in fizičnega nasilja*, agresije, do telesnih poškodb in uničenja kot skrajnosti uresničevanja prav določenega čustvovanja do drugega. Zato v družinah ni tako malo umorov, pri katerih so ženske skoraj enako udeležene kot moški, kar je seveda posebnost glede na drugo udeleženost žensk v kriminalu.

V dihotomijah mož - žena, oče - sin, oče - hči, mati - sin, mati - hči in otroci med seboj nastajajo različne, zlasti čustvene situacijske variacije[16] razločevanja, diadične interakcije itd., v katerih se čustva (tako ali drugače) nenehno uporabljajo in izrabljajo za različne namene, tja do manipulacije in dominacije, da sploh ne omenjamo vsega tistega, zaradi česar se ljudje vedejo po željah drugih, ne da bi jim to pomenilo prikrajševanje lastne osebnosti.

---

14 Zupančič Maja, str 263.

15 Mead v Sociological Theory, str. 279.

16 Emmerich v Life-span Developmental Psychology, str. 168.

Vse to tako ali drugače sodi v *družinsko kontrolizacijo*, v kateri nihče, tudi tisti z obrobnimi vlogami, niso čisto brez vpliva nanjo. Odkrito povedano, vedno se vsi gredo, "kdo bo koga"[17], tudi v pozitivnem smislu, in s čustvenostjo ter odzivanjem na druge se kaže največja "prozornost" vsakogar, četudi se le-to marsikdaj odkriva in dojema znatno kasneje, ko je bila v vertikalnih ali horizontalnih relacijah izražena kaka zahteva. Gotovo pa je, da so v tem smislu najbolj pronicljiva nasilniška ravnanja in dosti manj vse drugo, še posebej, kolikor gre za mimikrijo v družinskih razmerjih, zlasti med zakoncema. Zatorej sta *družinska socializacija in kontrolizacija* nenehen "game we play", oziroma igranje posameznih vlog, ki je v družini še najbolj neposredno in odkrito.

5. IZVRŠEVANJE SANKCIJ

V vsaki človeški skupini *inkriminira in penalizira vedenje tisti, ki ima moč*, da to počne. V družini sta to navadno roditelja, ki sta kot par, za naš namen, kolikortoliko egalitarna in imata ključno vlogo moškega in ženske, torej očeta in matere. Ob "normaliziranju" ali disciplíniranju, kot izhaja iz literature, uporabljata pozitivno ojačevanje, negativno odtujevanje in modeliranje vedenja. In glede na to, da je pretežna večina kontrolnih dejavnosti naravnana v to, da se z njimi dosega neka posledica tudi v vedenjski spremembi, je "*kaznovanje*" gotovo *eno izmed ključnih kontrolnih vprašanj.* Tudi če vzamemo v poštev katerokoli dinamiko vzgojnega procesa v družini, le-ta ne poteka brez sankcioniranja vedenja, ne glede na to, ali je pozitivno ali negativno. Od obeh je namreč mogoče ali pričakovati neke rezultate ali pa sploh ni mogoče vplivati nanje. Prvo in drugo lahko pelje k nevarnemu odtujevanju, kajti pri tem največkrat ni ključni dejavnik nadzorovalec - kaznovalec, marveč predvsem nadziranec - kaznovanec. Nanj je naravnano kontrolno delovanje in on je osrednji subjekt sprememb ali "lokus kontrole". Pri tem pa ne gre zanemarjati sposobnosti tistega, ki jemlje "kaznovalno" oblast v svoje roke, hkrati ko je to v družini absolutna diskrecija, ki najbrž v nobeni drugi človeški skupini ni tako prepuščena selektivnemu odločanju. Odločanju o vsem, o kaznovanem, kaznovanju, izbiri kazni, načinu, času, kraju, javnosti, jakosti, trajanju itd.

Družinsko izvajanje sankcij bodisi od staršev bodisi od drugih (saj gre za nenehen recipročen, socializacijski in s tem tudi kontrolni proces) *je* zato *najbolj samostojen in neodvisen, zaseben, nejaven ter predvsem diskreten penalni sistem.* Toda za razloček od vseh drugih uporablja tudi pozitivne sankcije, ki pa za nadziranca nimajo tako, vsaj navidezno, občutljivih posledic, kajti negativne sankcije niso le povračilo, maščevanje, plačilo, ampak tudi opozorilo na izogibanje zlu, medtem ko so pozitivne predvsem nagrada za učenje zaželenega.

Družinska penalizacija temelji na psihičnem, telesnem, čustvenem, materialnem in socialnem ustvarjanju vplivov. Le-ti pa so omogočeni samo nekaterim v družini, ne pa vsem, in prav v tem gre iskati tudi *razločke v porazdelitvi moči v družinski kontrolni ureditvi*, ki nikoli ni za vse enaka. Zato prihaja tudi do najrazličnejših oblik *družinske viktimizacije*, ki lahko ustvarja neugodne posledice neslutenih razsežnosti, pri marsikom za vse življenje, kažejo pa se kot nespravljivost, strah, maščevanje, sovraštvo, okvara značaja itd.

---

[17] Žmuc-Tomori M., str. 97.

Neredko so družinski *kaznovalni postopki tudi močno ritualizirani*, sankcije stopnjevane ter sredstva vnaprej pripravljena, često kot nekakšna, iz kazenskega prava znana "generalna prevencija", s katero naj bi domnevno zastraševali možne deviante in jih tako odvračali od nezaželenega vedenja.

Za kaznovanje pa je tudi v družini pomemben tip avtoritete z vlogama, ki sta predvsem instrumentalni in ekspresivni. Po prvi naj bi bil v ospredju mož (oče), po drugi pa žena (mati)[18], ki se povezujeta še z drugimi lastnostmi, pomembnimi za sprejemanje kontrolnokaznovalnih odločitev. Raziskave kažejo, da je oče bolj kaznovalen in zastrašujoč kot mati in glede na ta pričakovanja tudi bolj učinkovit[19]. Oče naj bi bil potemtakem tisti posameznik v družinski skupnosti, ki najbolj konformira druge in hkrati s svojo disciplinsko močjo izstopa v tej skupini, kolikor na to gledamo s te plati. *Konformizem in odklonskost* sta v družinskem življenju tisti področji, okoli katerih se sučeta *socializacija in kontrolizacija*, in vzgojitelja ter disciplinski starešini navadno budno pazita na ustrezno razmejevanje pričakovanega in odklonskega, kar temelji na pravilih družinskega življenja. Ta pravila pa redkokdaj postavljajo vsi in marsikdaj v discipliniranju te skupnosti niso določena s soglasjem, marveč so največkrat vsiljevana in zato često tudi slabo sprejemljiva in celo zavračana.

Toda kontrola je družinsko dejstvo in jo vsi sprejemajo, četudi se je prenekateri tudi ne zavedajo. Ker je raven manifestnega sankcioniranja tako lastna družinskemu življenju, bi se zlasti mladi marsikdaj počutili zapuščene in negotove[20], če jih ne bi disciplinirali. To pa je za socializacijo v družini druga plat vprašanja, ki neredko opravičuje njene morebitne negativne lastnosti. *Kaznovalnost v družini ima ponekod tudi zaščitniško vlogo* in to je njena ključna družinska funkcija, poleg vzgojne in moralnosocializacijske (poleg drugih seveda, ki pa niso naravnane kontrolno).

Na področju kaznovalnosti pa v družini, prav tako kot drugje, nastajajo razmerja med deviantom - storilcem ter nadzorovalcem, zlasti kadar je prekoračena raven "družinske pristojnosti" v reševanju disciplinskih vprašanj, ki izhajajo iz "trde discipline" nenazadnje tudi s sovražnostjo. Takrat pa navadno, četudi nerada, posreduje družba s svojimi regulatornimi in nadzornimi mehanizmi.

6. VZAJEMNOST IN REŠEVANJE KONFLIKTOV

Družina je tista primarna skupina, v kateri se morajo njeni člani ob skupnem bivanju navadno na prav določenem prostoru in ob kolikortoliko znanih materialnih možnostih tudi vedenjsko nenehno *dopolnjevati in upoštevati drug drugega*. Pri tem nedvomno pomaga samokontrola kot posebni vidik internalizacije družinskega in širšega nadzorovanja, ki zahteva ozaveščenost, strpnost, razumevanje, vživljanje v položaje drugih in nenazadnje tudi čustveno pripravljenost, zaradi katere je morebitno odrekanje dosti lažje kot sicer, ko mora posameznik živeti v okolju (npr. na delovnem mestu), kjer mu drugi ne pomenijo nič ali pa vsaj ne dosti. Toda to je le ena plat "družinske medalje", ki upošteva pozitivne okoliščine, druga pa se kaže v tem, da si *družine ni mogoče izbirati*, ker je ljudem določena biološko in socialnopsihološko takšna, kakršna je.

---

[18] Golubović, str. 181.

[19] Patterson v The Reinforcement of Social Behavior, str. 168.

[20] Ackerman, prevod, str. 66.

Čeprav je mogoče upati na njeno spreminjanje, po kakih izhodiščih in željah posameznikov (zlasti otrok ali roditeljev), pa to ustvarja prenekatere travme, strese, zaostrovanja in spopade bolj ali manj resnega pomena za vso družinsko skupnost. Zatorej morajo biti vzgojne tehnike, medsebojni odnosi, nadzorstvene dejavnosti, vzorci sodelovanja, discipliniranja in normaliziranja, stopnja stabilnosti itd. venomer *prilagojeni nekemu ravnovesju*, ki pa je nenehno v nevarnosti, da se bo porušilo. In res se to dogaja, skladno s prenekaterimi okoliščinami, s kateri se srečuje vsako družinsko okolje in v katerem je treba reševati družinske konflikte, ki izhajajo iz spola, ranga, vloge in drugih določilnic posameznega člana, da pri tem sploh ne omenjamo številnih dogodkov, ki pritegujejo družinsko skrb v materialnem, moralnem, vzgojnem, kulturnem in drugih pogledih. Zato se prav v tem smislu v literaturi z vso pozornostjo obravnava problematika takoimenovane enkapsulacije ali prizadevanj, ki pomenijo izmikanje dogodkom, ki kakorkoli ustvarjajo napetosti. Iz viktimologije vemo, da je *družina "kraj", kjer nastaja izredno veliko žrtev* psihičnega, fizičnega in materialnega ogrožanja. In kolikor je družina tista skupinam, v kateri je mogoče upati na zoževanje možnosti za produkcijo "nevarnih stanj", ali kriminologi bi rekli "kriminogenih situacij", pa je po drugi strani prav tako mesto za sproščanje tenzij, agresivnosti, napadalnosti in "razkazovanja" vsega tistega, čemur se mora posameznik ogibati v življenju z drugmi izven družinske skupnosti. Kajti "zunaj" družine bo ustvarjal s svojim nezadrževanim vedenjem dosti hujše posledice in povzročal konflikte z dosti bolj usodnimi izidi kot znotraj nje.

Zato je lahko *družina oboje: možnost za obvladovanje napetosti in priložnost za "razbrzdanost"*, kjer se sploh ni treba nadzorovati. Kajti v družini prihaja do sankcij ali pa tudi ne. S tem vedno računa in pričakuje določeno stopnjo strpnosti, razumevanja, odpuščanja in solidarnosti.

S civilizacijo pa se v družini ustvarjajo neprestani procesi dezorganizacije tja do deviantnosti in delinkventnosti. Od tod tudi razni pojavi reorganizacije in harmonizacije družine, ki naj bi sledili raznim prizadevanjem, tako imenovano mentalno higieno, skupinsko terapijo, skupinsko občutljivostno vzgojo, ob raznih tehnikah kontrole in discipliniranja, kar se v družini že tako ali drugače dogaja, ne da bi se ta tega sploh zavedala. Tako vsaka družina (s starši predvsem) izvaja dosti vzgojnoizbraževalnih, kulturnih in predvsem preprečevalnih tehnik z namenom, da bi ovirala nastajanje motečega in nesprejemljivega vedenja, zlasti pri mladih.

To pa seveda pomeni, če je družina po eni plati vir za delinkventnost[21], naj bi bila (in tudi je) po drugi njena ovira. Kajti na voljo ima *veliko* resnično *ustvarjalnih in nesformaliziranih možnosti* tako za vzajemno kot za posamezno reševanje vse tiste vedenjske (pa tudi druge) problematike, ki kakorkoli zadeva družinsko kontrolizacijo, ne glede na to, ali je ta skupna, roditeljska, ali tista, ki nastaja iz "oči v oči", v kateremkoli paru družinskega podsistema. To pa je odvisno tako od pozitivnega kot od negativnega usmerjevalnega sistema, čeravno ugotavljajo, da se otroci v družini z družinskimi vrednotami bolj identificirajo, če gre za kaznovalne odrasle, kot s tistimi, ki nagrajujejo[22]. Kaže torej, da je kaznovanje vedno bolj v ospredju kot nagrajevanje, in zato ni čudno, če ga v družini uporabljajo prej kot vse drugo in nedvomno je zaradi

[21] Rosenbaum, str. 31.
[22] Glej The Reinforcement of Social Behavior, str. 163.

razširjenosti tudi bolj domiselno. Od tod pa spet potreba po družinski terapiji kot sredstvu za spreminjanje vse družine in ne le posameznikov[23].

SKLEPNO RAZMIŠLJANJE

Danes se veliko piše in govori bodisi v posamezni znanosti bodisi v literaturi ali pa v sredstvih javnih komunikacij o *"zdravi družini"*. Le-ta se največkrat "določa" po nekaterih vnaprej pripravljenih izhodiščih pojasnjevalcev posameznih strokovnih posploševanj in raziskovalcev, ki navsezadnje nimajo na voljo niti tako malo teorij, bioloških, sociooloških, psihosocialnih pa tudi ekonomskih in drugih. Zlasti v vedenjskem, po eni plati, in v kontrolnem pogledu, po drugi, privlači družina posebno pozornost, kajti *posameznikovo obnašanje se začne oblikovati že v družini* kot najpomembnejšem socializacijskem dejavniku, hkrati ko je družina kot primarna skupina *najbolj značilna neformalnokontrolna inštitucija*. In v tej kakovosti z njenimi poglavitnimi razsežnostmi naj bi jo obravnavali tudi v kontrolooloških razmišljanjih, ki pa jih še ni veliko, čeprav je kontrolizacija eno izmed osrednjih vprašanj, in to toliko bolj, kolikor več je kriminala in deviantnosti, kolikor manj je poslušnosti in konformizma in kolikor bolj stopajo v ozadje človekova krivda in njegova odgovornost za vse, kar se dogaja bodisi v intimnih odnosih med ljudmi bodisi v gospodarjenju in politiki. *Med vsemi krizami se čedalje bolj srečujemo s krizo družine*, ki zaradi časa, v katerem smo, ne opravlja več svojih vlog povsem zadovoljivo, prav tako kot jih ne opravljajo tisti dejavniki, ki zaradi silnic razmer prevzemajo njene funkcije. Iz tega izhajajo temeljne dileme današnjega časa, ki se sučejo okoli družine in družbe, in prav tu se iščejo nove paradigme, tudi zaradi uspešnejše socializacije, ki prav tako prihaja pod vprašaj.

Ker gre tu predvsem za kontrolno problematiko, ima *družina poseben pomen za politiko omejevanja odklonskosti*, v zadnjem času zlasti nasilne, ki se razrašča po svetu. Kajti "splošna modrost sedanjosti je, da nasilniške družine ustvarjajo nasilniške otroke"[24]. Družina pa je hkrati s šolo in sosesko glavni socializacijski dejavnik, v katerem so nadzorovalne dejavnosti ključne, osebne in pomembne tudi za osamosvajanje otrok, samospoštovanje staršev in sploh za ustvarjanje samozadostnih osebnosti v družini in družbenih skupnosti, ker bo tudi pri nas treba čedalje bolj tekmovati, po izhodiščih socialnega darvinizma pa "prežive le najboljši". Kako se to seveda lahko odraža v kriminološkem razmišljanju, je drugo vprašanje. Lahko bi ga razumeli tudi tako, da je posameznik lahko najboljši tudi v kriminalu, s tem da ostaja neodkrit, kar se tudi res dogaja, morda tudi zaradi neustrezne družinske in predvsem nesformalizirane kontrolizacije.

Družinske vzgoje, socializacije in kontrolizacije ter prenekaterih drugih njenih funkcij *ne moremo proučevati ločeno od družbene skupnosti*, čeravno je družina najbolj zaprta in sklenjena družbena skupina, ki jo še posebej varujejo diskretnost, intimnost, vzajemnost, solidarnost itd. Prav zaradi tega je morda družina toliko bolj *lahko žrtev širših družbenih kriz* in so posamezniki v njej dvojno viktimizirani, tako od države, kot od družine še posebej. Sodobna viktimologija družine ne zanemarja teh vprašanj, saj se

[23] Glej Požarnik, str. 97-99.
[24] Fagan/Wexler, str. 662.

še s posebno zavzetostjo loteva obravnavanja posameznih trpinčenih članov, in to tudi pri nas in nenazadnje ob podpori feminističnih gibanj. Za družino pa se čedalje bolj zavzemajo tudi razna politična gibanja, morda tudi zaradi morebitnih pričakovanj, po katerih je družina tudi politični socializator[25], čeprav različen in morebiti vedno manj močan.

Družina je izpostavljena najrazličnejšim pritiskom in težavam znotraj nje same, npr. zaradi bolezni, zaradi deviantnosti, socialnega prikrajševanja, razvez in umorov ter drugih motečih pojavov, zaradi katerih ne more opravljati svojih vlog. Zato tudi spoznavajo, da so ob takih pojavih *njene nadzorstvene možnosti neustrezne in nezadostne*, kajti lahko bi rekli, da je družinsko življenje nenehno neodtuljivo in osebno, diskretno ali javno opazovanje, ocenjevanje, razsojanje in kaznovanje oziroma odzivanje - tudi s pohvalami, nagrajevanjem ter kaznovanjem. Prav zato je družina s svojimi diadičnimi podsistemi in drugimi povezavami *"laboratorij" kontrolizacije* z različnimi sredstvi, domiselnimi tehnikami, čustvenimi možnostmi in predvsem preprečevalno vzgojnimi vplivi. Takšnimi, ki jih nima nobena druga združbena skupina; le redke se ji približujejo na posameznih področjih. Od tod seveda tudi njena odgovornost za razvoj in motnje pri mladih ljudeh, katerih *deviantno vedenje se kaže kot sindrom neustreznosti družinskega nadzorstva*, še posebej tistega, ki poteka v razmerjih med starši in otroki.

LITERATURA

1. Ackerman, N.: *Psihodinamika porodičnog života*. Titograd, Grafički zavod 1966, 444 s.
2. Ahtik, M.: Nehumani odnosi u braku. *Sociologija*, Beograd 25 (1983) 4, 493-496.
3. Brajša, P.: *Očetje, kje ste?* Ljubljana, Delavska enotnost 1987, 153 s.
4. Cernkovich, S.; Giordano, P.: Family Relationships and Delinquency. *Criminology*, London 25 (1987) 2, s. 295-321.
5. Čačinović-Vogrinčič, G.: Družina - nerazrešljiva drama ločevanja med starši in otroci. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana 38 (1987) 4, s. 301-312.
6. Davis, J.: Family Issues. V: *Social Problems*. New York, The Free Press 1970, s. 147-170.
7. De Vos, G.: The Relation of Guilt Toward Parents to Achievement and Arranged Marriage Among the Japanesse. V: *Personality and Social Systems*. New York, Wiley 1970, s. 154-176.
8. Đukanović, B.; Vuletić-Korać, Z.: Socijalizacija dece iz porodica očeva-alkoholičara. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb 11 (1983) 3, s. 190-202.
9. Emmerich, W.: Socialization and Sex-Role Development. V: *Life-Span Developmental Psychology*. New York, Academic Press 1973, s. 123-144.
10. Fagan, J.; Wexler, S.: Family Origins of Violent Deliquents,. *Criminology*, London 25 (1987) 3, s. 643-669.
11. Flandrin, J.L.: *Družina*. Ljubljana, Delavska enotnost 1986, 269 s.
12. Godina-Vuk, V.: Sociološki aspekti socializacijskega procesa. *Sociologija*, Beograd 30 (1988) 4, s. 665-681.
13. Godina-Vuk, V.: Težave s socializacijo (v novejši jugoslovanski družboslovni literaturi). *Anthropos*, Ljubljana 18 (1988) 1-3, s. 114-142.
14. Golubović, Z.: *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb, Naprijed 1981, 307 s.
15. Goode, W.: *Soziologie der Familie*, München, Juventa 1971, 224 s. (Grundfragen der Soziologie; 8)
16. Hartup, W.; Lempers, J.: A Problem in Life-Span Development: The Interactional Analysis of Family Attachments. V. *Life-Span Developmental Psychology*. New York, Academic Press 1973, s. 235-252.
17. Horvat, Ž.: Nesporazumi razvedenih supružnika oko odvijanja viđenja sa decom. *Socijalna politika i socijalni rad*, Beograd 21 (1985) 5-6, s. 83-87.

[25] Južnič, str. 115.

18. Janjič-Komar, M.: Psihološki roditelj. *Pravni život*, Beograd 34 (1984) 1, s. 71-84.
19. Janković, I.: Rusche-Kirschheimerova sociologija kazne. *Sociologija*, Beograd 22 (1980) 1-2, 111-125.
20. Kaplan, B.: Understanding Family Disruption: The Cognitive Development of Children. *Social Service Review*, Chicago 54 (1980) 3, s. 414-422.
21. King, M.; Goldman, R.: Crisis Intervention and Prevention with Children of Divorce and Remarriage. V: Crisis Counseling, Intervention, and Prevention in the Schools. Hillsdale, Erlbaum 1988, s. 51-71.
22. Kušmić, E.: Djeca alkoholičara i alkoholizam. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb 15 (1987) 2, s. 115-124.
23. Laub, J.; Sampson, R.: Unraveling Families and Delinquency. *Criminology*, London 26 (1988) 3, s. 35 5-380.
24. Laub-Coser, R.: Role Distance, Sociological Ambivalence, and Transitional Status Systems. V: *Sociological Theory*. London, Macmillan 1970, s. 318-335.
25. Mead, G.: Play, the Game, and the Generalized Other. V: *Sociological Theory*. London, Macmillan 1970, s. 273-281.
26. Mikšaj-Todorović, Lj.: *Obiteljske i socio-demografske karakteristike maloljetnih delinkvenata u SR Hrvatskoj i povezanost s nekim oblicima poremećaja u ponašanju*. Disertacija. Zagreb, Fakultet za defektologiju 1987, 443 s.
27. Mladenović, M.: *Porodica i porodični odnosi*. Beograd, Rad 1963, 459 s.
28. Mussen, P.; Parker, A.: Parents and Caretakers as Reinforcers. V: *The Reinforcement of Social Behavior*. New York, Houghton Mifflin 1971, s. 163-166.
29. Patterson, G.R.: Parents as Dispensers of Aversive Stimuli. V: *The Reinforcement of Social Behavior*. New York, Houghton Mifflin 1971, s. 167-174.
30. Pediček, F.: Totalni človek - naš telos vzgoje in izobraževanja. *Anthropos*, Ljubljana 18 (1988) 1-3, s 239-246.
31. Požarnik, H.: *Zakonski in družinski konflikti ter njihovo zdravljenje*. Ljubljana, Dopisna delavska univerza 1979, 156 s.
32. Queloz, N.: Lien social et conformation des individus. *Deviance et societe*, Geneve 13 (1989) 3, s. 199-208.
33. Radke-Yarrow, M., Zahn-Waxler, C.: The Role of Familial Factors in the Development of Prosocial Behavior. V: *Development of Antisocial and Prosocial Behavior*. London, Academic Press 1986, s. 207-233.
34. Rener, T.: Nekatera vprašanja konstituiranja družinske politike. *Teorija in praksa*, Ljubljana 26 (1989) 6-7, s. 864-869.
35. Rosenbaum, J.L.: *Family Dysfunction and Female Deliquency. Crime and Deliquency*. London 35 (1989) 1, s. 31-44.
36. Scott E., Scott, K.: Healthy Families. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. London 27 (1983), s. 71-78.
37. Singer, S.; Levine, M.: Power-Control Theory, Gender, and Delinquency. *Criminology*. London 26 (1988) 4, s. 627-647.
38. Šestakov, D.A.: Korystnaja naprvlenost' i ee formirovanie v kriminogennoj sem'e. *Vestnik Leningradskogo universiteta*, Leningrad (1983) 1, s. 79-84.
39. Šram, Z.: Devijantni oblici ponašanja maloletnika, obeležja njihove porodične sredine i efikasnost sprovošenja vaspitnih mera. *Socialna politika i socijalni rad*, Beograd 23 (1987) 4, 35-50.
40. Tavuchis, N.: The Analysis of Family Roles. V: *The Family and its Future*. London, Churchill 1970, s. 13-23.
41. Thomas, W.; Znaniecki, F.: Family Disorganization - "I" Attitudes vs. "We" Attitudes. V: *Sociological Theory*, London, Macmillan 1970, s. 588-590.
42. Toman, W.; Preiser, S.: Familienkonstellationen und ihre Störungen. Stuttgart, Ferdinand Enke 1973, 83 s.
43. Ule, M.: Emancipacija žensk kot model emancipacije subjekta. V: *Emancipacija v jugoslovanski družbi - protislovja in problemi*. Ziherlovi dnevi 1984, Ljubljana, FSPN 1984, s. 383-394.
44. Vasović, M.: Porodično vaspitanje kao činilac vrednosne orijentacije aktivizma. *Psihologija*, Beograd 21 (1988) 3, s. 46-58.
45. Wells, E.; Rankin, J.: Direct Parental Controls and Delinquency. *Criminology*, London 26 (1988) 2, s. 263-285.
46. Wilson, H.: Parental Supervision Re-examined. *The British Journal of Criminology*, London 27 (1987) 3, s. 275-301.
47. Wolfe, D.: *Child Abuse*, London, Sage 1987, 156 s.

48. Zupančič , M.: Temeljna psihološka spoznanja o moralnem razvoju. *Anthropos*, Ljubljana 20 (1989) 1-2, s. 258-269.
49. *Ženske in diskriminacija*. Ljubljana, Delavska enotnost 1986, 156 s.
50. Žmuc-Tomori, M.: *Klic po očetu*. Ljubljana, Cankarjeva založba 1988, 139 s.
51. Žmuc-Tomori, M.: Vloga očeta v psihodinamiki. *Iskanja*, Ljubljana 5 (1987) 6, s. 10-16.

Seznam uporabljene literature pripravila Marija Milenković.